

ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
HAIA-3

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК, РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ХАИА-3

YEREVAN
IAE PUBLICATION 2019
ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИАЭ 2019

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԻԱ-3

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
3

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Միհրան Գալստյան, Տորք Դալալյան (պատասխանատու խմբագիր), Զուստո Թրախնա, Թեո վան Լինթ, Լորի Խաչատուրեան, Թամար Հայրապետյան, Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան, Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Պատրիկ Տոնասպետեան, Պիտեր Քաուի

Editorial Board

Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Gregory Areshyan, Ruben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (associate editor), Patrick Donabédian, Mihran Galsyan, Tamar Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan, Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Редакционная коллегия

Павел Аветисян (главный редактор), Левон Абрамян, Тамар Айрапетян, Григорий Арешян, Рубен Бадалян, Мигран Галстян, Торк Далалян (ответственный редактор), Патрик Донабедян, Петер Кауи, Тео ван Линт, Арутюн Марутян, Армен Петросян, Гамлет Петросян, Гагик Саргсян, Адам Смит, Джусто Траина, Лори Хачадурян

Համարի խմբագիրներ՝

Տորք Դալալյան, Ռոման Հովսեփյան, Աստղիկ Բաբաջանյան

Volume editors:

Tork Dalalyan, Roman Hovsepyan, Astghik Babajanyan

Редакторы выпуска:

Торк Далалян, Роман Овсепян, Астхик Бабаджанян

- Յ 720 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3: /
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Տ. Դալալյան, Ռ. Հովսեփյան,
Ա. Բաբաջանյան, – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2019. – 252 էջ: (Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3):

ՀԱԻԱ մատենաշարի հերթական՝ 3-րդ հատորն ընդգրկում է երիտասարդ և փորձառու հետազոտողների հոդվածներ, որոնք վերաբերում են վաղ և միջնադարյան հնագիտությանը, ավանդական ծեսին, բանավեժանին ու աշխարհայացքային ընկալումներին, խորհրդային և ետխորհրդային շրջանի մարդաբանությանն ու մշակութաբանությանը, ինչպես նաև արդի աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: Ժողովածուն օգտակար կարող է լինել Հայաստանի և հարակից երկրների պատմությանը, մշակույթով ու քաղաքագիտությանը զբաղվող հետազոտողների, ինչպես նաև հայագիտության ամենալայն ու բազմազան խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՆՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ա. Ա. Բորոխյան

Վիշապ կոթողներն՝ ըստ Ատրպետի արխիվային նյութերի 8

Մ. Ս. Շախմուրադյան

«Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքի և ձևերի քննություն 21

Ա. Կ. Ջուհարյան

Վանակատի հույժի օգտահանման սկզբունքները
բրոնզի դարում՝ ըստ ՀՀ տարածքից գտնված նմուշների
PXRFX վերլուծության տվյալների 36

Տ. Է. Հարությունյան

Քարաշամբի հնավայրի նորահայտ շքասեղների
ժամանակագրությունը և տիպաբանությունը 47

Բ. Վ. Վարդանյան

Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային
համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության
խնդիրներն՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ.թ.ա. 16–13-րդ դդ.) 65

Ռ. Ա. Հովսեփյան

Բուսական մնացորդներ Մաստարա–3 հնավայրի
անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղումներից 79

ՄԻՋՆԱԴԱՐ

Տ. Ս. Դալայյան

Դիտարկումներ՝ 13-րդ դարում երաժշտական գործիքներին
առնչվող աշխարհայացքային ընկալումների վերաբերյալ 92

Դ. Հ. Միրիջանյան, Ս. Հ. Աղայան

Դիտարկումներ Գլխունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝
ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների 106

Ա. Լ. Գրիգորյան

Սոթք–1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ
առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը 117

Ա. Ա. Բարաշանյան, Ք. Զ. Ֆրանկլին

Միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը Վայոց ձորում՝
Մետաքսի ճանապարհի համակարգում 125

Ա. Ա. Մարտիրոսյան

Դաշտադեմի ամրոցի 2015 թվականի պեղումներով
հայտնաբերված կենցաղային քարե առարկաների
տնտեսական բաղադրիչի շուրջ 137

Ե. Ե. Վապկևա

Եկեղեցիների տապանաբալկերի և վանական գերեզմանատների
հնագիտական ուսումնասիրությունն արդի Ռուսաստանում 148

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՃԵՍ ԵՒ ԲԱՆԱՐԿԵՍՏ

Ն. Խ. Վարդանյան

«Թագվորի մեր, դու՛րս արի» հարսանեկան կատակերգի հորինվածքը
և գործառնականությունը ծեսում 160

Ն. Յ. Խաչատրյան

Երաժշտաբանահիւսական տարբեր ժանրերի փոխազդեցությունն
ու փոխներթափանցումը հայ ժողովրդական օրօրներում 173

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՒ ԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Գ. Միքայելյան

Բանտի մշակութային մարդաբանությունն՝
ըստ Փարաջանովի ստեղծագործությունների 186

Հ. Մ. Մուրադյան

Մշակույթի տները խորհրդային և ետխորհրդային
Հայաստանում. ժառանգականությունը, գործառության
և իմաստային փոխակերպումները 194

Ա. Ն. Նալբանդյան

Թուրքիայի մշակութային քաղաքականությունը Վրաստանում 204

ՍՓՅՈՒՌՔՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ա. Գ. Անդրիկյան

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ներկայիս իրավիճակը 215

Հեղինակների մասին 224

ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3

II

ՄԻՋՆԱԴԱՐ

Ասորդիկ Բարաջանյան, պ.գ.թ.
ՀԱԻ

Քեթրին Ֆրանկլին, մ.գ.թ.
ԼԲՀ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐՈՒՄ՝ ՄԵՏԱՔՍԻ ՃԱՆԱՊԱՐՅԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հոդվածի նպատակն է՝ ուսումնասիրել Վայոց ձորի մարզի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտը Մետաքսի ճանապարհի մեծ համակարգում (12–15-րդ դդ.): Մեր խնդիրներից է՝ քաղաքային տեղական առօրյա կյանքի բնորոշ գծերն առավել զրոքալ նշանակության երևույթների համակարգում, մասնավորապես՝ փորձելով հասկանալ, թե հաղորդակցության ու փոխանակման միջնադարյան մշակույթն ինչպես էր ընկալվում տեղական համայնքներում, որոնք ապրում էին այդ ճանապարհի երկայնքով:

«Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագիծն (այսուհետ՝ VDSRS) արդեն երեք տարի այս ուղղությամբ իրականացնում է համակարգված ուսումնասիրություն՝ հիմնվելով տեղազննության ու հնագիտական պեղումներով ստացված տվյալների, ինչպես և պարունակյալ սկզբնաղբյուրների հետ դրանց համադրության վրա: Սույն հոդվածը ներկայացնում է 2015–2016 թթ. հետազոտության նախնական արդյունքները:

Հիմնաբաներ՝ Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Ներածություն

«Մետաքսի ճանապարհը» հաղորդակցության, առևտրի, ճաշակի ու լեզուների, մշակույթի, կրոնական և փիլիսոփայական գաղափարների փոխանակման ցամաքային այն միջանցքն է, որին լայնորեն ներգրավված էր Հայկական լեռնաշխարհը՝ ոչ միայն իբրև աշխարհագրորեն նպաստավոր տարածք, այլև սեփական հումքով, ապրանքատեսականիով և արտադրանքով հարուստ մի երկրամաս:

Միջնադարում Վայոց ձորում ստեղծված ճանապարհային ցանցը տեղական բնակավայրերը միացնում էր գլխավոր մայրուղիներին ու խոշոր քաղաքներին, ինչպիսիք էին Թավրիզը, Դվինը, Պարտավը, Թիֆլիսը: Մեր հետազոտության թիրախային տարածքը Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող միջպետական նշանակության ճանապարհն է: Այն Դվին-Պարտավ մայրուղու երկրորդ այլընտրանքային ուղեգիծն էր, որը Կոթում միանում էր Դվին-Բերդ-

կունքով և Սևանի հյուսիս-արևմտյան ափով եկող ճանապարհին, ապա Սևանի հարավ-արևելյան ափի երկայնքով շարունակվում դեպի Կաղանկատույք և Պարտավ¹:

Այս ճանապարհը կենսական նշանակություն ունեւ երկրամասի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային գործընթացների մեջ Վայոց ձորի գավառը ներգրավելու առումով, քանի որ այն բնութագրվում է բարձր լեռներով, ջրբաժան լեռնաշղթաներով, ձորերի ու կիրճերի կտրուկ անցումներով, որոնք բնական պատնեշ են ստեղծում հարևան գավառների հետ՝ Վայոց ձորը դարձնելով աշխարհագրական մի ամբողջություն²:

Պատմական ընդհանուր ակնարկ

Վայոց ձորում մարդու գործունեության վերաբերյալ հնագիտական տվյալները սկսվում են էնեոլիթից՝ մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակներից³ և հասնում մինչև Վանի թագավորության շրջան (մ.թ.ա. 9–6-րդ դդ.)⁴:

Եղեգիս և Արփա գետերի միախառնման վայրը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեւ. Վանի թագավորության օրոք, այնուհետև վաղ միջնադարում այդ տարածքում՝ անմատչելի լեռների կարևոր հանգույցներում, կառուցվում էին ամրոցներ, ստեղծվում էր բերդերի և ամրացված բնակավայրերի խիտ ցանց, որն ընդգրկում էր ներկայիս Գետափ-Եղեգնաձոր-Ագարակաձոր և վաղուց լքված Աղասափի բնակավայրի միջև ընկած հատվածները⁵:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 12–15-րդ դարերում, Վայոց ձորը հայտնի էր որպես հասարակական-քաղաքական շարժումների, տնտեսության ու մշակույթի զարգացած կենտրոն, որտեղ առաջնային դերակատարություն ունեւին Պոռոշյան և Օրբելյան իշխանական տները: Երբ 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին հայ-վրացական միացյալ բանակը Զաքարյանների ղեկավարությամբ ազատագրեց Հայաստանի կենտրոնական, հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան շրջանները, Վայոց ձորում ու Սյունիքում տեղի ունեցած մարտերին (1219/1220թթ.) իրենց գործուն մասնակցության և ռազմական վաստակի շնորհիվ այստեղ հաստատվելով՝ իշխանական տներ հիմնեցին Վասակ Խաղբակյանն ու Լիպարիտ Օրբելյանը, իսկ Աղթամար Արփացին և Սյունյաց այլ ազնվականներ ամրապնդվեցին իրենց դիրքերում: Զաքարյանների ձեռնարկումների շնորհիվ՝ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքն, ընդհանուր առմամբ, շարունակվեց մինչև 14-րդ դարի կեսերը:

Օգտվելով Զաքարյանների հանդեպ մոնղոլների անվստահությունից⁶, 13-րդ դ. կեսին Օրբելյանները դուրս եկան Զաքարյանների ենթակայությունից և Սյունիքում ստեղծեցին ներքին ինքնավար վիճակ՝ ստանալով «ինջուական»

¹ Манандян 1954, 242; տե՛ս նաև Ժամկոչյան 2005, 39–46; Փուրմոհամմադի 2012, 64–74:

² Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 7:

³ Գասպարյան 2014, 185–186; Wilkinson et al. 2012, 20–33; Barnard et al. 2011, 977–984.

⁴ Melkonyan et al. 2010; 2017; հմմտ. Hammer 2014; Earley-Spadoni 2015.

⁵ Մելքոնյան 2003, 222:

⁶ Շահնազարյան 2014, 291–296:

իրավունք⁷, որն ապահովեց տնտեսական համեմատաբար կայուն վիճակ և բավարար զարգացում: Մոնղոլ խաների ու կառավարիչների շրջանում Օրբելյանների ձեռք բերած հեղինակությունը նպաստեց Սյունյաց իշխանապետության ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմանը:

Ենթակառուցվածքների զարգացումը Օրբելյանների օրոք

Տարածաշրջանում տնտեսության ու առևտրի զարգացումը խթանելու համար Օրբելյանները՝ հատկապես Սմբատն (1253–1273) ու Տարսայիճը (1273–1290), հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճանապարհների ու ենթակառուցվածքային համակարգի ստեղծմանը՝ վերանորոգելով ու բարեկարգելով վանքերն, ամրոցներն ու բնակավայրերը, կառուցելով բազմաթիվ քարավանատներ, հյուրատներ, կամուրջներ: Վանքերին կից գործող հյուրատների մասին է վկայում մի ընդարձակ արձանագրություն, ուր խոսվում է Նորավանքի պարիսպներից դուրս գտնվող հյուրատանը գյուղեր, ջրաղաց ու այգիներ նվիրելու մասին⁸:

Օրբելյանների քաղաքականության շնորհիվ՝ Վայոց ձորով ու Սյունիքով անցնող ճանապարհները բավական բանուկ էին ու ապահով: Ենթակառուցվածքային համակարգի հանդեպ հատուկ ուշադրությունը պայմանավորված էր մոնղոլական պետական քաղաքականությամբ: Քանի որ քարավանային առևտուրը մոնղոլական կայսրությունում վերահսկվում ու հովանավորվում էր անմիջապես պետության կողմից⁹, Օրբելյանները նույնպես ներգրավվեցին այդ համակարգում, որը բխում էր նաև իրենց շահերից: Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն էր, որ ձևավորելով իրենց հարկային համակարգը՝ մոնղոլները հատուկ հարկ (*нулгу*) էին սահմանել՝ մոնղոլական պաշտոնյաների կարիքները բավարարելու և նրանց երթևեկությունն ապահովելու համար: Այդ պատճառով ստեղծվում էին հատուկ փոստային կայաններ՝ արագ հաղորդակցության և երթևեկող պաշտոնյաներին սննդով ու փոխադրամիջոցով ապահովելու համար¹⁰:

Հետազոտություն VDSRS նախագծի շրջանակում

Վայոց ձորում մինչև վերջերս չէին իրականացվել պարբերական հնագիտական հետազոտություններ՝ միջնադարյան լանդշաֆտի վերականգնման ուղղությամբ: 2015–2016 թթ. մեր հետազոտությունը փաստագրեց (հատկապես այցելած բոլոր հուշարձաններից հավաքած վերգետնյա խեցեղենի տվյալներով՝ համալրված Արփա միջնադարյան բնակավայրի պեղումների նյութով), որ Վայոց ձորն, իբրև տեղական աշխարհ, լայնորեն ներգրավված է եղել Մետաքսի մեծ ճանապարհի համակարգում:

⁷ Սյունիքը վասալական կախման մեջ էր անմիջապես մոնղոլական մեծ խանից և չէր ենթարկվում տեղական մոնղոլ կառավարիչներին, Զաքարյաններին կամ Վրաց արքունիքին

⁸ Բարխուդարյան 1967, 246:

⁹ Якубовский 1931, 2–3.

¹⁰ Մարգարյան 2014, 284:

VDSRS-ի առաջնային նպատակներից է՝ Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական լանդշաֆտի քարտեզագրումը¹¹, որն իրականացվում է ոչ միայն հուշարձանների ճշգրիտ կոորդինատները փաստագրելով, այլև տվյալների համակարգված շտեմարան է ստեղծվում՝ տեղագնությունը հավաքված վեր-գետնյա հնագիտական նյութի, պեղումներով ստացված տվյալների, մատենագիր¹², վիմագիր¹³, ազգագրական¹⁴ և ուղեգրական¹⁵ աղբյուրների համահավաք հետազոտությամբ¹⁶: Սա կարևորվում է ոչ միայն հնագիտական լանդշաֆտի վերակազմության, այլև տեղի բնակչության առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը հասկանալու համար: Վերջինս ավելի պարզորոշ բացահայտվում է միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումներով:

Աղյուսակ 1. 2015–2016 թթ. փաստագրված հնավայրերի ցանկ¹⁷

Ը/Ը	Հնավայրի անունը	Ը/Ը	Հնավայրի անունը
1	Ագարակաձոր. գերեզմանոց	20	Տխարբ (Հին Ամաղու). գյուղատեղի
2	Ագարակաձոր. եկեղեցի	21	Ոստինք. բնակավայր
3	Աղաձաձոր. Քարվանսարա տեղավայր	22	Հրասեկաբերդ
4	Աղվանք. վանական համալիր	23	Ջրով վանք
5	Անապատ. բնակավայր	24	Խաչի թիվ. խաչքար
6	Արփա. կամուրջ	25	Հոբկախաչ. մատուռ
7	Բերդաքար. ամրոց-բնակավայր	26	Գետափ.բնակատեղի, մատուռ
8	Բոլորաբերդ. գյուղատեղի	27	Միրաշ/Պտրիան. բնակատեղի
9	Զուբուկ քյորի. կամուրջ և խաչքարեր	28	Գանձակ. գերեզմանոց (նոր)
10	Ծատուրի կամուրջ	29	Նոր Ամաղու. բնակատեղի
11	Ռինդ. Ճգնավորի խաչ մատուռ	30	Նորավանք. Ս. Փոկաս մատուռ
12	Զոխվանք. մատուռ	31	Ապանա. բնակատեղի
13	Հորբատեղ. եկեղեցի՝ մեղիորացված դաշտում	32	Խաչիկ. Ս. Աստվածածին եկեղեցի
14	Դադալի կամուրջ	33	Արենի. Ս. Սարգիս մատուռ
15	Էրդեչ. ամրոց-բնակավայր	34	Ագարակաձոր. գյուղատեղի
16	Գանձակ. եկեղեցի	35	Շատիվանք
17	Գետափ-1. ամրոց	36	Վերին Ուլգյուր. Ս. Ստեփանոս եկեղեցի
18	Դշլաղ. եկեղեցի	37	Ծծախաչ
19	Գսիշիկ. եկեղեցի	38	Վանքի ձոր. Ս. Աստվածածին եկեղեցի

¹¹ Տե՛ս հնավայրերի ցանկով, կոորդինատներով և նկարագրական տեղեկատվությամբ մանրամասն շտեմարանն՝ առցանց քարտեզի տեսքով, տեղադրված Հարվարդի համալսարանի WorldMap platform-ի բաց աղբյուր համակարգում՝ <https://worldmap.harvard.edu/maps/VDSRS>:

¹² Տե՛ս Օրբելեան 1910:

¹³ Տե՛ս Բաթխուդարյան 1967:

¹⁴ Տե՛ս Լալայան 1904:

¹⁵ Տե՛ս Ջալալյան, 2016, 329–404; Քաջբերունի 2003:

¹⁶ VDSRS-ի մեթոդների և արդյունքների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Franklin, Babajanyan 2018, 134–141:

¹⁷ VDSRS-ը փաստագրել է ժամանակագրական ավելի լայն ընդգրկումով հուշարձաններ, սակայն ցանկում ներկայացված են մեծ մասամբ 12–15-րդ դդ. հնավայրերը:

2015–2016 թթ. VDSRS-ն արձանագրել է Չիվա-Արենի-Ադալեսաձոր-Արփի-Ագարակաձոր-Գետափ-Շատին ուղղության միջնադարյան բնակավայրերն ու ճարտարապետական կառույցները (ամրոցներ, վանքեր, կամուրջներ, քարավանատներ), որոնք զարգացած միջնադարում ճանապարհի աշխույժ գործունեության խոսուն վկայությունն են [աղ.1, նկ.1, էջ 238]: Արդեն երկու տարվա տեղագնությունը հավաքված տվյալների ուսումնասիրությամբ հստակ ուրվագծվում են այն հնավայրերը, որոնք աշխուժորեն կենսագործել են վայոցձորյան ճանապարհի հետագծին, իսկ որոշներն էլ, ուղղակիորեն այդ հետագծին չլինելով, ներգրավված են եղել «Մետաքսի ճանապարհային մշակույթ» հասկացությանը: Վերջիններս, Վայոց ձորի հովտային և լեռնային շրջաններում տեղակայված լինելով, ձևավորել են տեղական նշանակության ճանապարհացանցի հանգույցները:

VDSRS-ի նպատակներից առանցքայինը՝ տեղագնությունը զուգահեռ՝ ճանապարհի հետագծին տեղակայված բնակավայրերի հնագիտական ուսումնասիրությունն է պեղումների միջոցով, ինչն ավելի ամբողջական է դարձնում տեղական կյանքի և արտաքին կապերի մասին պատկերացումները: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցան միջնադարյան Արփա գյուղի պեղումները:

Արփա գյուղը՝ ճանապարհների խաչմերուկում

Արփայի ավերակները գտնվում են ներկայիս Արենի գյուղից 0.5 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող բարձրավանդակի վրա՝ հարավում բարձրացող պարսպանման ժայռերի և արևմուտքից հոսող գետի միջև: Հին գյուղում կանգուն են մնացել միայն բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան եզրին գտնվող՝ Մոմիկ ճարտարապետի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1321 թ.), որի շուրջ տարածված է գերեզմանոցը՝ բազմաթիվ խաչքարերով ու տապանաքարերով:

Արփա գյուղը Վայոց ձորի համար ռազմավարական կարևոր հանգույց էր՝ թե՛ որպես քարավանային ճանապարհի հանգուցակետ, թե՛ որպես ռազմական հենակետ, որը փակում էր Շարուրի դաշտից Վայոց ձոր մտնող կիրճը: Հնագույն ժամանակներից՝ Արփա գետի ձախ ափով անցնող ճանապարհը Արաքսի հովտից հասնում էր մինչև Արփա գյուղ, այնուհետև տեղանքի թելադրանքով՝ անցնում Արփա գետի աջ ափը և այստեղ երկատվում՝ մի ճյուղով շարունակվելով մինչև Սևանի ավազան, մյուսով՝ դեպի Սյունիք:

Ճանապարհի գետանցումն ապահովելու համար 13-րդ դ. վերջին՝ Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը (1265–1287), Տարսայիճ Օրբելյանի հրամանով, կառուցել է լայնաթփիչ՝ չորս կամարներով կամուրջը, որի մասին վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը¹⁸: Ցավոք, պատմիչի՝ մանրամասնորեն նկարագրած հոյակերտ այս կամրջից պահպանվել է միայն մի խելը:

¹⁸ «Այս Տէր Սարգիս, որպէս յառաջն ասացաք, բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, ևս առաւել արար գործ մի երևելի, զի ի գիւղն Արփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի տաշածոյ վիմօք՝ յոթ բարձր և ընդարձակ և լայն, հիացուցիչ տեսողաց, բազում ծախիւք և անչափ աշխատութեամբ՝ հրամանաւ բարեպաշտիւն և մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, որոյ վարձապրեացէ՝ Զրիպոսոս հազարապետիկ» [Օրբելյան 1910, 429–430]:

Մինչև 12-րդ դ. Արփայի վերաբերյալ հիշատակությունները պատմական աղբյուրներում սակավ են (Եղիշեն¹⁹, Մեքեոս²⁰), այնուհետև Արփայի և Վայոց ձորի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ է հաղորդում Ստեփանոս Օրբելյանը: Դրանք գլխավորապես առնչվում են Օրբելյան իշխանական տանը, թեև գյուղում ապրում էին նաև *Ախթամարյան, Մահկանյան, Ջուրջյան* տոհմերի ներկայացուցիչներ²¹: Արփան մեծ տնտեսություն, բազմաթիվ այգիներ է ունեցել, որոնց մասին վկայություններ կան բազմաթիվ վիճագրերում²²:

13-րդ դ. վերջին քառորդից մինչև 14-րդ դ. առաջին քառորդը Արփան կարճ ժամանակով (գուցե կես դար) դարձել էր Օրբելյանների նստավայրը²³, որտեղ Տաբասայիճ Օրբելյանը կառուցեց իր ապարանքը և այստեղ էլ մահացավ. *«Իսկ քրիստոսասեր եւ ամենասօրհնեալ իշխանաց իշխանն Տաբասայիճ, յեր բազում բարեպաշտութեանց եւ երեսելի գործոց, լցեալ զկէտր կենաց իւրոց՝ վախճանի յիւրում դարապասին յԱրփայ. եւ տարեալ ի Նորավանս մեծ աշխարհաժողով հանդիսի ղնի ընդ եղբօր իւրում Սմբատայ՝ յիւրում ձեռակերպ դամբարանին, ի թուականին 739 [=1290 թ.]»*²⁴:

Քաջբերունին 19-րդ դարում ձիթհանի և բազմաթիվ տների ավերակների հետ միասին հիշատակում է Տաբասայիճ Օրբելյանի ապարանքի ավերակները, որի քարերը, սակայն, նույն դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին արդեն օգտագործվել են Արենիի հին թաղամասի տները կառուցելիս²⁵: Բնակությունն այստեղ շարունակվել է հավանաբար մինչև 17-րդ դարի սկիզբ, երբ Շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքով հայաթափվեց նաև Արփան: Տեղացիների հաղորդմամբ՝ բնակավայրը վերջնականապես լքվել է 18-րդ դարում, երբ երկրաշարժի հետևանքով փակվեց գյուղ մտնող ջրի աղբյուրը, իսկ հին արփացիները տեղափոխվեցին ներկայիս Արենի գյուղի հարավ-արևմտյան հատվածը:

Արփա գյուղի պեղումները

Միջնադարյան Արփա գյուղատեղիի տարածքում ժամանակակից Արենիի ընդլայնվող գերեզմանոցի և հարավային կողմի ժայռերից հոսող սողանքների հետևանքով ներկայումս էապես խաթարվել է բնակավայրի շերտագրական պատկերը, թեև որոշ տեղերում լավ տեսանելի են միջնադարյան տների ավերակները²⁶:

¹⁹ Ի թիվս այլ ամրոցների ու բնակավայրերի՝ Եղիշեն հիշատակում է Արփանեալը [Եղիշեն 1892, 64], որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Արփայի հետ [տե՛ս Սարգսյան, Խաչատրյան 1980, 13]:

²⁰ Պատմիչը հիշատակում է Արփայի բերդը՝ Վահևունյաց տեր Թեոդորոսի կողմից գրավելու առիթով [Մեքեոս 1913, 226–227]:

²¹ Օրբելյան 1910, 367–368; Բարխուդարյան 1967, 220, 223, 242, 246.

²² Բարխուդարյան 1967, 223, 246:

²³ Նստավայրը Օրբելյանները կրկին տեղափոխում են Եղեգիս՝ հավանաբար 1321 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո [տե՛ս Բարխուդարյան 1967, 29]:

²⁴ Օրբելյան 1910, 430:

²⁵ Քաջբերունի 2003, 90–99:

²⁶ Արփա գյուղի պեղումների և հնագիտական նյութի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Babajanyan, Franklin 2018, 154–182:

Գյուղատեղիի շերտագրությունը և ժամանակագրությունը պարզելու համար՝ 2016-ին բնակավայրի տարբեր հատվածներում պեղվեց 5×5մ չորս խուզահոր: Բացվեցին բնակելի հատվածներ, որոնք հիմնականում թվագրվում են 13-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դ. [սկ. 2, էջ 239]: Դրանք տեղական անմշակ քարով և դեղնավուն կավե սվաղով ծածկված պատեր ունեցող տների մնացորդներ են. պատերի շարվածքում հանդիպում են կապույտ բազալտե սրբատաշ քարեր, պան խարիսխներ, որոնք վերօգտագործվել են նախկինում գոյություն ունեցած շենքերի փլուզումից հետո²⁷:

Բնակարանային համալիրները կառուցված են եղել տեղանքին համապատասխան՝ աստիճանաձև դարավանդների վրա, որոնք ստեղծվում էին հենապատերի միջոցով՝ միաժամանակ ամրություն հաղորդելով սեյսմիկ գոտում գտնվող կառույցներին: Տների պարզ ներսույթը ներկայացված է թոնիրներով, օջախներով, տնտեսական հորերով ու պեղված քառակուսիներից մեկում (AS4) հայտնաբերված կավակերտ կառույցով՝ նախատեսված խմորի մշակման համար²⁸ [սկ. 2բ, էջ 239]:

Պեղումներով հայտնաբերված ամենամեծաքանակ նյութը՝ խեցեղեն գտածոներն են, որոնք լայն ընդգրկմամբ թվագրվում են 12 դարավերջից մինչև 15 դարասկիզբ²⁹: Դրանք տնտեսական և կենցաղային տարատեսակ անոթներ են՝ նախատեսված մթերքի պահպանման և վերամշակման համար, խոհանոցային ամանեղեն, ինչպես նաև սեղանի առօրյա սպասք և լուսավորության միջոցներ: Վերջիններս ներկայացված են անջնարակ և ջնարակապատ խմբերով:

Արփայի և Վայոց ձորի բոլոր համաժամանակյա հնավայրերի խեցեղեն հավաքածուներում առանձնանում է կարմրափայլ խեցեղենի մի խումբ, որը թրծման հատուկ տեխնոլոգիայով և վառ կարմիր, փայլեցումով մշակված մակերեսով հիշեցնում է ուրարտական կարմրափայլ խեցեղենը³⁰: Խեցեղենի այդ խումբը գերակշռող է 2015–2016 թթ. տեղազնության ընթացքում ուսումնասիրած բնակավայրերում (Հիվա, Միրաշ, Գետափ, Անապատ, Ոստինք), ամրոցներում (Հրասեկաբերդ, Էրդեչ, Բերդաքար) ու վանքերում (Աղվանք, Շատիվանք) [սկ. 3, էջ 240]: Թեև կարմրափայլ խեցեղենը տարածված էր Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններում, սակայն քանակական և որակական առումներով վայոցձորյան խումբն առանձնանում է դրանցից³¹:

²⁷ Սրբատաշ քարերով կոթողային շենքերը հավանաբար կործանվել են 1321 թ. երկրաշարժի ժամանակ. դրանք գուցե պատկանել են Արփայում ապրող ազնվականներին:

²⁸ Բուսաբանական մնացորդները թույլ կտան առավել որոշակի պատկերացում կազմել նման կառույցների գործառնական նշանակության մասին: Այդ նմուշների անալիզները դեռևս ընթացքում են. իրականացվում են Օհայոյի պետական համալսարանի լաբորատորիայում:

²⁹ Խեցեղեն հավաքածուում նկատվում են ինչպես 12–13-րդ դդ. ավանդույթները շարունակող, այնպես էլ 14-րդ դարավերջին և 15-րդ դարասկզբին բնորոշ բեկորներ («կապույտ և սպիտակ» տիպի կամ *թեմնոքյան* խեցեղեն), որոնք առավել արտահայտված երևում են ջնարակապատ խեցեղենում: Սա ենթադրել է տալիս, սակայն, ընդհանուր բնակավայրի, այլ ոչ թե մեր պեղած հատվածների բնակեցման երկարատև գոյությունը [տես Babajanyan, Franklin 2018, 161–164, 178–182]:

³⁰ Արփայում պեղված խեցեղենի մասին տես Babajanyan, Franklin 2018, 163, 181.

³¹ Վայոցձորյան կարմրափայլ խեցեղենի մանրամասն ուսումնասիրությունը նախատեսում ենք իրականացնել առաջիկայում:

Արփայի պեղումներով հայտնաբերված և վայոցձորյան այլ հնավայրերից հավաքված՝ ջնարակած խեցեղենը մեծ մասամբ ներկայանում է անգորի վրա միագույն կամ բազմագույն ենթաջնարակային նկարազարդումով և անգույն ու գունավոր, բայց թափանցիկ ու ողորկ ջնարակով պատած թասերի տեսականիով, որը հիմնականում թվագրվում է 13–14-րդ դարերով [նկ. 4, էջ 240]: Ջնարակած խեցեղենի մեջ հանդիպում ենք նաև ներմուծված օրինակների, որոնք առևտրա-տնտեսական ու մշակութային կապերի արդյունք են:

Ամփոփում

2015–2016 թթ. «Մետաքսի ճանապարհի հնագիտական հետազոտություն Վայոց ձորում» նախագծի տեղագնության և հավաքված նյութի (գերազանցապես խեցեղենի) ուսումնասիրության, նաև Արփայի պեղումների արդյունքների և Վայոց ձորի վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրների համադրումը ցույց է տալիս, որ միջնադարում լեռնային ու հովտային շրջաններում գտնվող բնակավայրերը մեկուսացած չէին և ճանապարհներով կապվում էին իրար:

Վայոց ձորի միջնադարյան հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրությունը արդիական է ներկայումս տարածաշրջանում ներդրումային ծրագրերի ու հատկապես զբոսաշրջային տնտեսության զարգացման համար³²: Ենթակառուցվածքների նկատմամբ պետական և մասնավոր հովանավորությունը, որ կարևորվում էր միջնադարում, ներկայումս նույնպես շարունակվում է՝ տարածաշրջանն ինտեգրելով «Նոր մետաքսի ճանապարհի» համակարգում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967

Բարխուդարյան Ս.Գ., Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ // Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967:

ԵՂԻՇԷ 1892

Եղիշէի պատմություն Վարդանանց ըստ Անձևացեաց օրինակի, ծանոթություններով և հայ-ռուսերէն բառագրքով ի լոյս ընծայեց ուսուցիչ Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուայ Խ. Յովհաննիսեանց, Մոսկուա, Տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 1892:

ՍԵՔԷՈՍ 1913

Պատմություն Սեբեդոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, Թիֆլիս, Էլէկտրատպ. Օր. Ն. Աղանեանի, 1913:

ՕՐԲԷԼԵԱՆ 1910

Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1910:

³² World Bank 2015.

ՈԼՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ 2014

Գասպարյան Բ. Զ., Արենի-1 քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները // «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» Հայագիտական միջազգային 2-րդ համաժողով, զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 2014, 183–187:

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ 2005

Ժամկոչյան Ա. Ս., Դվին-Պարտավ ճանապարհը վաղ միջնադարում (5–9-րդ դդ.) // «Էջմիածին», 2005, № 12, 39–46:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1904

Լալայան Ե. Ա., Շարուր-Դարալագյազի գավառ // Ազգագրական հանդես, պրակ 12, Թիֆլիս, 1904, 235–293:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ 2014

Մարգարյան Հ. Գ., Մոնղոլների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և դրա հետևանքները // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես–17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 281–285:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ 2003

Մելքոնյան Հ. Ա., Ետավարայրյան իրադարձությունները Վայոց ձորում. Մի զորաշրջկառուի նահանջի ուղին // Ավարայրի խորհուրդը, Երևան, «Մուղնի», 2003, 221–224:

ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ 2014

Շահնազարյան Ա. Ի., Հայաստանը մոնղոլական կուսակալության շրջանում, // Հայոց պատմություն. Հայաստանը զարգացած միջնադարում (4-րդ դարի կես–17-րդ դարի առաջին կես), հ. 2, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 2014, 285–297:

ՋԱԼԱԼՅԱՆՑ 2016

Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Երևան, «ԴԱԼԼ», 2016 (վերահրատարակված և թարգմանված՝ Ջալալեանց Ս. Արք., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858):

ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ 1980

Սարգսյան Գ. Մ., Խաչատրյան Ա. Օ., Վայոց ձոր (Պատմահայրենագիտական ուրվագիծ), Երևան, «Հայաստան», 1980:

ՓՈՒՐՄՈՀԱՄՄԱԴԻ 2012

Փուրմոհամմադի Փ., Հայաստանի առևտրամշակութային հարաբերությունների պատմությունից (ԺԳ.–ԺԴ. դդ.) // «Էջմիածին», 2012, № 8, 64–74:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ 2003

Քաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Յովհաննիսեան), Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, «Մուղնի», 2003 (վերահրատարակված 19-րդ դ. մամուլից):

МАНАНДЯН 1954

Манандян А. Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (5 в. до н. э. – 15 в. н. э.), Ереван, Изд. ЕУ, 1954.

ЯКУБОВСКИЙ 1931

Якубовский А. Ю., К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке // Известия Государственной Академии Истории материальной культуры, 1931, т. 8, № 2-3, 1-48.

BABAJANYAN, FRANKLIN 2018

Babajanyan A. A., Franklin K. J., Everyday life on the medieval Silk road: VDSRS ex-

cavations at Arpa, Armenia // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan-Oxford, 2018, vol.12/1, 154–182.

BARNARD et al. 2011

Barnard H., Dooley A.N., Areshian G.E., Gasparyan B.Z., Faull K.F., Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the late Chalcolithic Near Eastern highlands // Journal of Archaeological Sciences, 2011, №38, 977–984.

EARLEY-SPADONI 2015

Earley-Spadoni T.C., Landscapes of warfare: Intervisibility analysis of Early Iron and Urartian fire beacon stations (Armenia) // Journal of Archaeological Science, 2015, Reports 3, 22–30.

FRANKLIN, BABAJANYAN 2018

Franklin K. J., Babajanyan A. A., Approaching landscapes of infrastructure: Methods and results of the Vayots Dzor Silk Road Survey // Landscape Archaeology in Southern Caucasia: Finding Common Ground in Diverse Environments (eds. W. Anderson et al.) // OREA, 8, Vienna, 2018, 131–143.

HAMMER 2014

Hammer E., Highland fortress-polities and their settlement systems in the southern Caucasus // Antiquity, 2014, №88, 757–774.

MELKONYAN et al. 2010

Melkonyan H. A., Karapetyan I. A., Yengibaryan N. G., The excavations of the newly found Urartian fortress in Getap // «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2010, vol. 5. 2, 90–98, 305–315.

MELKONYAN et al. 2017

Melkonyan H. A., Karapetyan I. A., Margaryan H. Z., Main results of the excavations at the fortress of Getap in 2009–2014, // Bridging times and spaces, Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, (ed. P.S. Avetisyan, Y.H. Grekyan), Oxford, Archaeopress publishing LTD, 2017, 307–320.

WILKINSON et al. 2012

Wilkinson K.N., Gasparyan B.Z., Pinhasi R., Avetisyan P.S., Hovsepyan R. A., Zardaryan D.E., Areshyan G.E., Bar-Oz G., Smith A., Areni–I Cave, Armenia: A Chalcolithic-Early Bronze Age settlement and ritual site in the southern Caucasus // Journal of Field Archaeology, 2012, vol. 37, №1, 20–33.

WORLD BANK 2015

World Bank, Armenia – South corridor tourism development strategy (Armenian), Washington, D.C. : World Bank Group. 2015. <http://documents.worldbank.org/curated/en/871171468000295118/Armenia-South-corridor-tourism-development-strategy>.

ԱՄՓՈՓԱԳԵՐ

Ա. Ա. Բաբաջանյան

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բ. Զ. Ֆրանկլին

Լոնդոնի Բիրբեք համալսարան

Միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը Վայոց ձորում՝
Մետաքսի ճանապարհի համակարգում*Հիմնաբառեր՝* Մետաքսի ճանապարհ, Հայաստան, Վայոց ձոր, հնագիտական լանդշաֆտ, միջնադար, նյութական մշակույթ:

Վայոց ձորի մարզի միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը դիտարկելով Մետաքսի ճանապարհի երևույթով ձևավորված նյութական ու մշակութային փոխանակությունների համատեքստում՝ ցույց է տրվում, որ միջնադարում (հատկապես 13–14-րդ դդ.) Արփա և Եղեգիս գետերի երկայնքով ձգվող մայրուղու շուրջ ձևավորվել էր խիտ ճանապարհացանց, որը տեղական բնակավայրերը միացնում էր խոշոր քաղաքներին և գլխավոր երթուղիներին: Ի լրումն տեղագնության և զրավոր սկզբնաղբյուրների ու նյութական մշակույթի տվյալների հետ դրա համադրման՝ իրականացրել ենք նաև Արփա գյուղատեղիի պեղումները, ուր բացված բնակելի համալիրները ներկայացնում են տեղական առօրյա կյանքի տարբեր կողմերը: Տեղագնությամբ և պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութը (հիմնականում խեցեղեն գտածոներ) թվագրվում է 12–15-րդ դարերով և մեծ մասամբ տեղական արտադրության է, թեև ջնարակապատ խեցեղենում հանդիպում են նաև ներմուծված օրինակներ: Դա ևս վկայում է, որ Վայոց ձորը ներգրավված է եղել Մետաքսի ճանապարհի միջոցով իրականացվող առևտրատնտեսական և մշակութային փոխհարաբերություններին:

*Astghik Babajanyan, PhD**Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA**Kathryn Franklin, PhD in Anthropology**Birkbeck University of London*Medieval cultural landscape in Vayots Dzor
within the context of the Silk Road**Keywords:** Armenia, Vayots Dzor region, archaeological landscape, Middle Ages, material culture.

This paper discusses preliminary works of Vayots Dzor Silk Road Survey (VDSRS) project revisiting the medieval archaeological landscape in Vayots Dzor region, which was actively integrated into the material and cultural exchanges, formed by Silk Road phenomenon. During the medieval period (especially in the 13th –14th centuries AD), the routes which run along the Arpa and Yeghegis Rivers, formed part of the wider network of roads, connecting local towns and settlements to the cities such as Dvin, Partav, Tbilisi and Tabriz, and the coasts of the Black and Caspian Seas. The VDSRS is also focused on the study of the everyday life in the local communities which lived along the route and questioned how local people were linked with external world.

The VDSRS is based on targeted survey and archaeological excavations of the medieval sites of the 12th-15th centuries, combining historical archaeological methods, including epigraphy and materials detailed analysis. In the 2015-2016 seasons we recorded multifarious sites (settlements, fortresses, caravanserais, bridges, monastic complexes, chapels, khachkars (i.e. cross-stones), cemeteries), mak-

ing up a database with their precise coordinates and descriptions, which is displayed as a map hosted on WorldMap platform by Harvard University.

The survey data was complemented by the excavations at the medieval settlement of Arpa (located to the 0.5 km to the north-east of the contemporary village of Areni) where living contexts were uncovered, demonstrating different aspects of daily life. Archaeological material collected on survey and through excavations at Arpa closely corresponds to late 12th to the beginning of the 15th centuries. The ceramic material is characterized predominantly as a local production; however, we can distinguish imported wares in the glazed pottery. This corroborates the wider arguments that Vayots Dzor region was integrated in the trade-economic and cultural interconnections created by the phenomenon of the Silk Road.

Աստիկ Բաբաձյան, Կ.Ս.Ո.

Институт археологии и этнографии, НАН РА

Кэтрин Франклин, кандидат антропологии

Лондон, Биркбекский университет

Средневековый культурный ландшафт в Вайоц Дзоре в контексте Шелкового пути

Ключевые слова: Армения, Вайоцдзорская область, археологический ландшафт, средневековье, материальная культура.

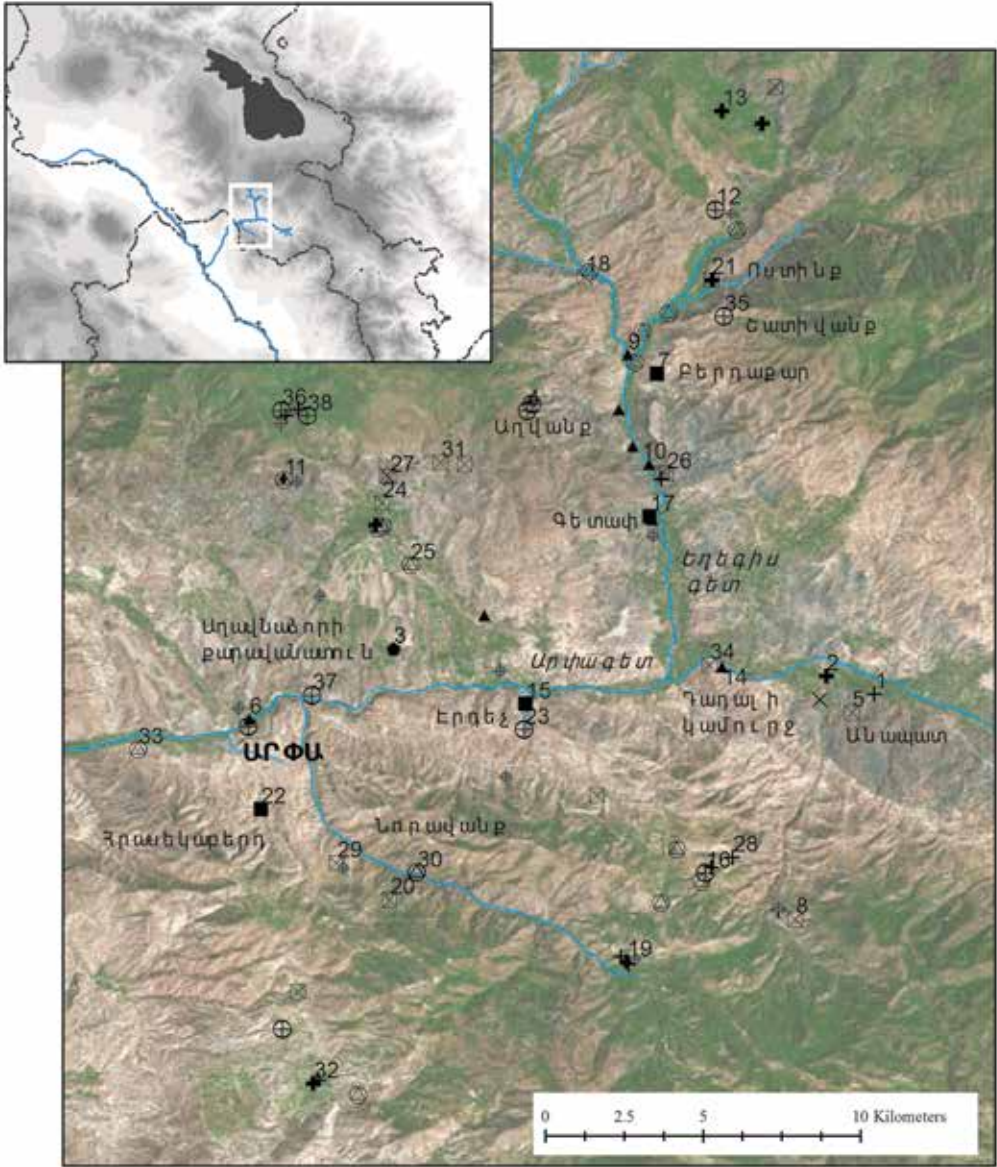
В статье обсуждаются предварительные работы в рамках проекта *Исследование Шелкового пути в Вайоц дзоре* (VDSRS), при этом средневековый археологический ландшафт в Вайоцдзорской области рассматривается в контексте процессов материального и культурного обмена, обусловленного Шелковым путем. В средневековый период (особенно в XIII–XIV веках) маршруты, проходившие вдоль рек Арпа и Ехегис, составляли часть более широкой сети дорог и связывали местные поселения с такими большими городами, как Двин, Партав, Тебриз, Тбилиси, а также побережья Черного и Каспийского морей. VDSRS сосредоточен также на изучении повседневной жизни местных общин, живших вдоль дорог, и их связей с внешним миром.

Работы VDSRS основаны на целевых обследованиях и археологических раскопках средневековых памятников XII–XV вв., а также на сочетании исторических археологических методов, включая эпиграфику и подробный анализ материалов. В 2015–2016 гг. нами были зарегистрированы различные памятники (поселения, крепости, караван-сарай, мосты, монастырские комплексы, часовни, хачкары (т.е. крест-камни), кладбища), была составлена база данных с точными координатами и справочной информацией, которая отображена в виде карты, размещенной на платформе WorldMap Гарвардского университета.

Данные археологических обследований дополняются результатами раскопок в средневековом поселении Арпа (0,5 км к северо-востоку от современной деревни Арени), где были выявлены жилые комплексы, демонстрирующие разнообразные аспекты повседневной жизни. Керамический материал, найденный в результате археологических исследований при раскопках в Арпе, соответствует концу XII – началу XV вв. Керамика в основном местного производства, однако среди изделий из глазурированной керамики имеются также образцы не местной продукции. Последнее является свидетельством того, что Вайоцдзорская область благодаря Шелковому пути была вовлечена в торгово-экономические и культурные контакты.

ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
3

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ
ԵՒ
ԳԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

VDSRS 2015-2016 թթ. փաստագրած հնավայրերը

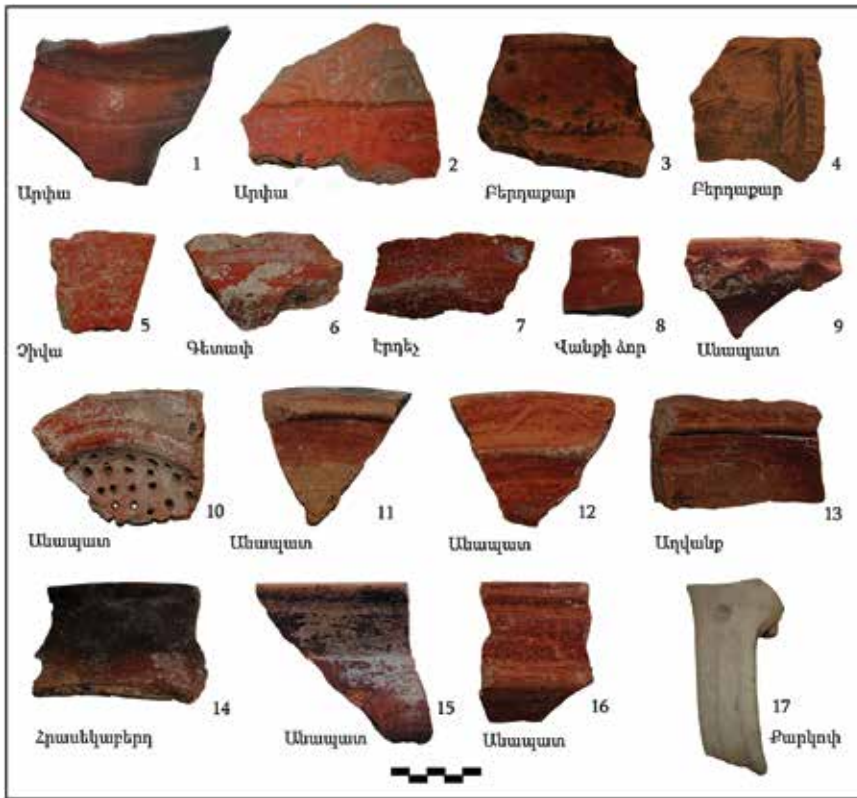
⊗ բնակավայր	+ եկեղեցի	+ գերեզմանոց	◆ թաղայր
■ ամրոց	⊙ մատուռ	● թաղականատուն	× ջրաղաց
⊕ վանք	◆ խաչքար	▲ կամուրջ	

կազմեց՝ Բ. Ֆրանկլինը

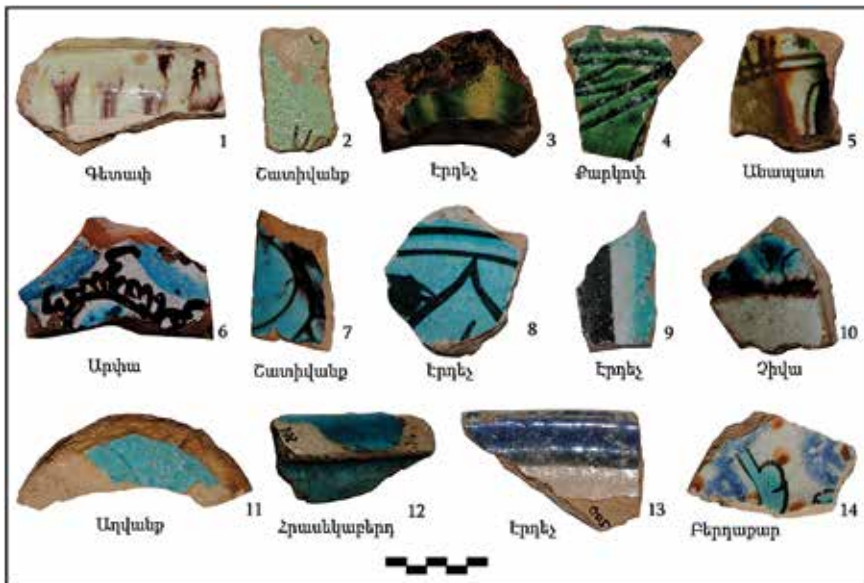
Նկար 1. VDSRS-ի 2015–2016 թթ. հետազոտության տարածքը և փաստագրած հնավայրերը

Նկար 2. Բնակելի հարվածներ Արփայում (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

Նկար 3. Անջնարակ խեցեղեն 12–15-րդ դդ.,
VDSRS-ի 2015–2016 թթ. հետազոտած հնավայրերից (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

Նկար 4. Զնարակած խեցեղեն՝ 12–15-րդ դդ.,
VDSRS-ի 2015–2016 թթ. հետազոտած հնավայրերից (լուսանկարները՝ VDSRS-ի)

ՅԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Աղայան Սոսե Հայկազի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան
Հայաստանի հնագիտության բաժնի ճարտարապետ-հետազոտող
soseh.aghaian@gmail.com

Բաբաջանյան Աստղիկ Ալեքսանդրի

պարմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության
բաժնի գիրաշխատող
babajanyanastghik@yahoo.com

Բորոխյան Արսեն Ալեքսանդրի

պարմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի փոխնօրեն, Վաղ հնագիտության բաժնի
առաջատար գիրաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի
Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ
arsenbobokhyan@yahoo.com

Գրիգորյան Ավետիս Լորիսի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան
Հայաստանի հնագիտության բաժնի կրթներ գիրաշխատող
grigoryan.avetis.9@gmail.com

Դալայան Տորք Սամվելի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պարմության
բաժնի վարիչի պաշտոնակատար
torqdal@yahoo.com

Խաչատուրեան Նայիրի Յարութիւնի

Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի Գիրացուցադրական բաժնի վարիչ
n.khatchadourian@gmail.com

Հարությունյան Տաթևիկ Էդվարդի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վաղ հնագիտության
բաժնի ավագ լաբորանտ
tatevharutyunyan@yahoo.com

Հովսեփյան Ռոման Աղասու

կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի Հնակենսաբանության խմբի ավագ գիրաշխատող
roman.hovsepyan@iae.am

Մարտիրոսյան Արսեն Աշոտի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան
Հայաստանի հնագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ
arsen-martirosyan-1989@mail.ru

Միրիջանյան Դիաննա Հրաչյայի

պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտի Միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության
բաժնի գիրաշխատող
dianamirijanyan@gmail.com

Միքայելյան Անահիտ Գագիկի

Սերգեյ Փարաշանովի թանգարանի գիրաշխարհող
anahitam@mail.ru

Մուրադյան Հայկուհի Մանվելի

Երևանի պետական համալսարանի Մշակութաբանության ամբիոնի ասպիրանտ
Haykuhi.muradyan@ysu.am

Նալբանդյան Աննա Նորայրի

Երևանի պետական համալսարանի Մշակութաբանության ամբիոնի ասպիրանտ
nalbandyananna@yahoo.com

Շախմուրադյան Մարիամ Սամվելի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վաղ հնագիտության
բաժնի ավագ լաբորանտ, ասպիրանտ
mariam.shakhmuradyan@gmail.com

Ջուհարյան Ալեքսան Կարենի

երկրաբանական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի Վաղ հնագիտության բաժնի գիրաշխարհող
lyosh777@gmail.com

Վասիլևա Ելենա Եվգենիի

Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության ինստիտուտի
կրպակի գիրաշխարհող, ասպիրանտ
vasilieva.elena.ivanovo@gmail.com

Վարդանյան Բենիկ Վարդանի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Վաղ հնագիտության
բաժնի կրպակի գիրաշխարհող, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի հայցորդ
vbenik@yahoo.com

Վարդանյան Նվարդ Խաչատուրի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի Բանասիրության տեսության և պատմության
բաժնի գիրաշխարհող, Երևանի պետական համալսարանի Հայ գրականության
պատմության ամբիոնի դոցենտ
nvardv@yahoo.com

Ֆրանկլին Բեթրին Ջեյն

մարդաբանության թեկնածու, Պատմության, անտիկ ուսումնասիրությունների
և հնագիտության ֆակուլտետ, Բիրքեյի համալսարան, Լոնդոն
(Department of History, Classics and Archaeology, Birkbeck University of London)
kathryn.j.franklin@gmail.com

Անդրիկյան Արման Գևորգի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սիյուրքի
հետազոտությունների բաժնի լաբորանտ
armanandrikian@gmail.com,

CONTENTS

PREHISTORICAL SOCIETIES

A. A. Bobokhyan Vishap Stelae according to Archival Materials of Atrpet	8
M. S. Shakhmuradyan Structure and Forms of ‘Desert Kites’	21
A. K. Juharyan Principles of Using Obsidian on the Territory of the Republic of Armenia in the Bronze Age according to the Data of pXRF Analysis	36
T. E. Harutyunyan Chronology and Typology of the Newly Discovered Pins of the Karashamb Site	47
B. V. Vardanyan Issues of Sociodemographic Differentiation for the Late Bronze Age in the Territory of Kura-Arax Mesopotamia according to the Lchashen Cemetery (16–13th cc. BC)	77
Roman Hovsepyan Plant Remains From Classical Period Jar-Burials in the Mastara–3 Archaeological Site (Republic of Armenia)	79

MIDDLE AGES

T. S. Dalalyan Some Notes on Conceptual Thoughts Pertaining to the Musical Instruments in the 13th Century	92
D. H. Mirijanyan, S. H. Aghayan Some Observations about the Gntouni Princely House’s Domains according to the Gravestone Inscriptions and Historiographic Sources	106
A. L. Grigoryan Sotk section of the Dvin-Partav Trade Route	117
Astghik Babajanyan, Kathryn Franklin Medieval cultural landscape in Vayots Dzor in the context of the Silk Road	125
A. A. Martirosyan On the Economic Component of Household Stone Production Objects Found from the Dashtadem Fortress	137
E. E. Vasileva Archaeological Study of Churchyards and Monastic Necropolises in Russia Today	148

TRADITIONAL RITUAL AND FOLKLORE

N. Kh. Vardanyan Composition and Functionality of Wedding Joke Song “Mother of Groom, Come out” in Ceremony	160
N. H. Khatchadourian Interaction and Interpenetration of Different Music Folklore Genres in Armenian Folk Lullabies	173

SOVIET AND POST-SOVIET PERIODS' SOCIAL ANTHROPOLOGY AND CULTURAL STUDIES

A. G. Mikayelyan

Ethnography of Prison Based on Parajanov's Works

186

H. M. Muradyan

«Houses of culture» in Soviet and Post-Soviet Times:
Semantic and Functional Transformations and Heredity

194

A. N. Nalbandyan

Turkish Cultural Policy in Georgia

204

DIASPORA ISSUES

A. G. Andrikyan

The Current State of K. Pals Patriarchy

215

Information about authors

224

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРВОБЫТНЫЕ ОБЩЕСТВА

А. А. Бобохян

Вишапоидные стелы согласно архивным материалам Атрпета

8

М. С. Шахмурадян

Структура и формы «пустынных змей»

21

А. К. Джугарян

Принципы утилизации обсидиана в эпоху бронзы
по данным рXRF анализа образцов с территории РА

36

Т. Э. Арутюнян

Хронология и типология новонайденных карашамбских булавок

47

Б. В. Варданян

Вопросы палеодемографических исследований
в эпоху поздней бронзы Куро-араксского междуречья
по материалам лчашенского могильника (16–13 вв. до н.э.)

65

Р. А. Овсепян

Растительные остатки из карасных захоронений античного периода
археологического памятника Мастара–3 (Республика Армения)

79

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Т. С. Далалян

Некоторые замечания к мировоззренческому восприятию
музыкальных инструментов в 13-ом веке

92

Д. Гр. Мириджанян, С. А. Агаян

Некоторые замечания о владениях княжеского рода Гнтуни согласно
надгробным надписям и историографическим источникам

106

А. Л. Григорян

Соткский участок торгового пути Двин-Партав

117

Астхик Бабаджанян, Кэтрин Франклин

Средневековый культурный ландшафт в Вайоц Дзоре
в контексте Шелкового пути

125

А. А. Мартиросян

Об экономическом компоненте бытовых каменных производственных
предметов найденных из раскопок крепости Даштадем

137

Е. Е. Васильева

Археологическое изучение городских и монастырских некрополей
в России сегодня

148

ТРАДИЦИОННЫЙ РИТУАЛ И ФОЛЬКЛОР

Н. Х. Варданян

Композиция и функциональность в ритуале шутилой свадебной песни
«Мать жениха, выходи»

160

Н. А. Хачатурян

Взаимодействие и интерпенетрация разных музыкальных
фольклорных жанров в армянских народных колыбельных

173

СОЦИАЛЬНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ СОВЕТСКОГО И ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДОВ

А. Г. Микаелян

Тюремная этнография согласно произведениям Параджанова

186

А. М. Мурадян

«Дома культуры» в советский и постсоветский период:
семантические и функциональные преобразования и наследие

194

А. Н. Налбандян

Культурная политика Турции в Грузии

204

ДИАСПОРАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

А. Г. Андрикан

Современный статус Константинопольского патриархата

215

Сведения об авторах

224

ՀԱԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
3

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

ISBN 978-9939-9178-9-4

9 789939 917894